

УДК 94:37.091.2(477)«1945/1950»

РАДЯНСЬКА СИСТЕМА ОСВІТИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945-1950 РОКИ)

Мічуда В.В.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди

Досліджено питання освіти повоєнної України, а саме: відновлення навчального процесу, відбудови матеріально-технічної бази, поповнення науково-педагогічного складу середніх та вищих навчальних закладів. Висвітлено найголовніше післявоєнне завдання – охопити навчанням не тільки всіх дітей шкільного віку, а й тисячі підлітків, яких війна відірвала від школи. Проаналізовано відродження загальної шкільної освіти та вплив державної політики на її розвиток.

Ключові слова: освіта, школа, навчальний процес, педагогічні кадри.

Постановка проблеми. У період соціально-економічних та політичних трансформацій набувають більшої актуальності дослідження різних складових історичного розвитку суспільства, наприклад, таких як періоду відбудови господарства та духовно-культурної сфери УРСР після війни 1941–1945 рр. У сучасних умовах дуже важливо дослідити, яким чином вирішувалися проблеми відродження освіти повоєнної України, а саме: відновлення навчального процесу, відбудови матеріально-технічної бази, поповнення науково-педагогічного складу середніх та вищих навчальних закладів. У тій важкій економічній ситуації питання відбудови діяльності навчальних закладів порівнювалося до стратегічних завдань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У історіографії нагромаджено великий фактичний матеріал про розвиток освіти і культури в Українській РСР, зокрема про підготовку кадрів з вищою і середньою спеціальною освітою, про шкільну справу, будівництво культурно-освітніх та наукових установ. Варто назвати праці таких науковців: О. К. Зубань [3], Л. Г. Бондар [9], Т. В. Васильчук [1], О. В. Замлинська [2] та інші.

О. К. Зубань у своїй праці дослідив розвиток основних форм освіти в республіці в 1945–1952 рр., охопивши діяльність шкіл, вищих навчальних закладів і дуже стисло – середніх спеціальних навчальних закладів. Автор розкрив процеси повоєнного відродження шкільної

мережі, відновлення навчання та виховної роботи. Важливий аспект розвитку шкільної освіти в УРСР висвітлюється в колективній праці науковців за загальною редакцією Л. Г. Бондара. Дослідники проаналізували відродження загальної шкільної освіти та вплив державної політики на її розвиток. У книзі представлені різні за своїм характером джерела, які дали можливість досить докладно висвітлити вказані питання.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Наукове вирішення сучасних завдань розбудови української національної освіти неможливе без урахування досвіду минулих поколінь, зокрема тих періодів вітчизняної історії, які виявились багатими на суспільно-політичні події.

Метою даної статті є дослідження процесу післявоєнного відновлення середньої та вищої освіти України.

Виклад основного матеріалу. Народна освіта – основа культурного розвитку суспільства, загальноосвітня школа – один із фундаментально-базових складників культурного поступу. Протягом передвоєнного періоду в СРСР були створені умови для навчання дітей і молоді в загальноосвітніх школах, технікумах, вузах, відкривалися також навчальні заклади, в яких населення дістало освіту без відриву від виробництва. Проте кількість неосвічених людей в УРСР залишалася великою. На кінець війни із загальної кількості неграмотного і малограмотного населення України навчанням була охоплена лише незначна частина. Це пояснюється тим, що під час війни юнаки і дівчата, залишаючи парти, йшли на фронт, поповнюючи ряди радянської армії, а після її закінчення – відбудовували зруйновану країну. До того ж, освітня галузь сповна відчула на собі жахливі наслідки війни. Німецькі загарбники з педантичною послідовністю знищували існуючі в країні навчальні заклади.

В повоєнний період у галузі освіти необхідно було розв'язати низку важливих завдань. По-перше, відбудувати загальноосвітні школи в містах і районах, які постраждали від окупації; здійснити загальне навчання дітей по всій країні. По-друге, у п'ятій п'ятирічці завершити перехід від семирічної до загальної середньої освіти у великих промислових і культурних центрах країни.

Після переможного завершення війни децю збільшилися бюджетні асигнування на відбудову і розвиток народної освіти. Так, витрати на освіту в 1950 р., порівняно з 1940 р., зросли в три рази і склали 5, 7 млрд крб. [8, с. 306]. Проте цих коштів було замало, щоб вчасно забезпечувати потреби шкільної мережі.

Під час німецької окупації на території України було зруйновано та пограбовано 32930 шкіл, технікумів, вищих навчальних закладів і науково-дослідних інститутів, 19200 бібліотек, з яких вивезено до Німеччини 50 млн. книг [2, с. 154].

Так, до вторгнення німців у Київ там працювало 150 середніх і початкових шкіл, 77 шкіл окупанти зайняли під казарми, 9 пристосували під склади і майстерні, в 2-х розмістили воєнні штаби, а 8 шкільних приміщень використовували під конюшні. Відступаючи з Києва, переважну кількість шкіл вони зруйнували. З Одеси окупанти вивезли до Німеччини обладнання та знищили посібники в 122-х загальноосвітніх

школах. У Донбасі – підірвали більшість шкільних будинків. Збитки, нанесені німцями від розрухи шкільних приміщень в Луганській області, становили тисячі карбованців [4].

У Переяслав-Хмельницькому районі із 53-х шкіл, які працювали до війни, по війні приступили до роботи лише 32. Взагалі за період окупації району було заподіяно матеріальної шкоди в розмірі 983 млн. крб. У с. Гланишів окупанти спалили всі парти, у с. Жовтневому школа була перетворена на конюшню, знищено обладнання фізичного, хімічного, біологічного кабінетів школи [6, с. 138]. Становище в інших шкільних закладах району було не кращим.

Заклади освіти України фактично відновлювались у міру звільнення її території від окупантів. Програму перших кроків відбудови шкільництва визначила Постанова ЦК КП (б)У та РНК УРСР «Про поновлення роботи шкіл в районах УРСР, звільнених від фашистських окупантів», прийнята ще на початковому етапі визволення республіки 27 лютого 1943 р. Вона зобов'язувала Народний Комісаріат освіти, обласні та районні ради депутатів трудящих, партійні органи, відділи народної освіти республіки негайно розпочати роботу з відбудови шкіл, вжити всіх заходів для поновлення навчального процесу [4].

16 квітня 1945 р. РНК УРСР та ЦК КП (б)У, обговоривши стан справ на місцях, прийняли Постанову «Про факти порушення постанови РНК СРСР і ЦК ВКП (б) про використання шкільних приміщень не за призначенням» [10, с. 49]. Постанова зобов'язувала негайно вжити заходів щодо повернення шкільних будинків органам народної освіти, за винятком тих, що були зайняті військовими госпіталами.

Найперше, наголошувалося на необхідності послідовно здійснювати Закон про загальне обов'язкове навчання дітей із семирічного віку. Основна увага освітян у перші післявоєнні роки була спрямована на перехід до обов'язкової 7-річної освіти на селі і десятирічної – в містах. Про важливість цього завдання свідчить телеграма секретаря ЦК ВКП (б)У М. Суслєва до Л. Кагановича від 20 листопада 1947 р., в якій наказувалося прийняти міри, які забезпечили б відвідування школи всіма дітьми шкільного віку [4].

Найголовнішим післявоєнним завданням було охопити навчанням не тільки всіх дітей шкільного віку, а й тисячі підлітків, яких війна відірвала від школи. Оскільки діти шкільного віку на окупованій ворогом території протягом двох-трьох років не відвідували школу, вони прийшли до школи вже переростками. Крім того, багато дітей з різних причин (головним чином через матеріальні нестатки) не мали можливості відвідувати школу. У 1945-1946 навчальному році у Дніпропетровській області не навчалось 6237 дітей, з них 4956 учнів через відсутність одягу та взуття, у Київській області – 3433, з яких 2040 через відсутність одягу і взуття, у Полтавській області – 7592, з них 2147 через відсутність одягу і взуття, у Кіровоградській області – 5742, з них 3074 через відсутність одягу і взуття [7, с. 286]. Отже, для налагодження навчальної роботи були потрібні надзвичайні заходи.

Місцеві ради депутатів трудящих проводили облік усіх дітей і підлітків, які мали навчатися в

школі [11, с. 14]. На ці органи покладалася відповідальність за охоплення дітей школою, вони мали повноваження притягати до відповідальності винних за невідвідування дітьми школи без поважних причин.

Крім вище названих, були й інші проблеми, які заважали навчанню, особливо сільських дітей: відсутні зручні для навчання приміщення, у зимовий період не вистачало опалення, залишався низьким рівень матеріального обладнання, не вистачало навіть самого необхідного – парт, паперу, підручників, чорнил [7, с. 287].

Важливе місце в системі народної освіти займали школи робітничої і селянської молоді, які ставили своїм завданням дати загальноосвітню підготовку тій частині молоді, яка в умовах війни і фашистської окупації була позбавлена можливості відвідувати школу, а після війни була зайнята на виробництві. Так, наприклад, на Львівщині, в 1945/46 навчальному році таких закладів налічувалося 104, де здобувало освіту близько 4 тис. підлітків. У 1946 р. в цих школах навчалося 136 тис., а в 1948 р. – 185 тис. молодих робітників і колгоспників [11, с. 14]. Без відриву від виробництва вони здобували майже такий обсяг знань і такі ж права, як і учні денних шкіл.

Масово-роз'яснювальну роботу серед селянської молоді про необхідність навчання проводили недостатньо. 22 травня 1951 р. ЦК КП (б) У прийняв спеціальну Постанову «Про стан і заходи по завершенню ліквідації неписьменності і малописьменності серед дорослого населення» [10, с. 49]. Міністерство народної освіти УРСР розробило навчальний план на 1951–1952 навчальний рік, у якому визначалися завдання по навчанню неписьменних та малописьменних, організації шкіл і гуртків грамоти, залученню до викладання в них вчителів.

Рада Міністрів УРСР 12 квітня 1948 року прийняла спеціальну постанову, в якій для забезпечення наочності викладання зобов'язала органи народної освіти організувати навчальні кабінети і лабораторії в семирічних та середніх школах.

Активно включилися в цю роботу органи народної освіти західних областей республіки. Вже в 1948–49 навчальному році в школах на Дрогобиччині діяло 130 нових навчальних кабінетів. На їх обладнання було витрачено 325 735 крб. В Івано-Франківській області в цьому ж навчальному році було створено 246 навчальних кабінетів і лабораторій. Усього на 15 липня 1949 року в західних областях республіки вже діяло 1644 навчальних кабінети та лабораторії при загальноосвітніх школах [3, с. 68].

Важливого значення набула у ці роки проблема забезпечення шкіл педагогічними кадрами. За всіх часів нелегка, неспокійна, але важлива і вкрай необхідна робота вчителя користувалася народною повагою. За роки війни Україна втратила 27,5% складу вчителів, що на 13,5% перевищує аналогічний показник втрат по СРСР [2, с. 77]. Хоча після закінчення війни в школи повернулося багато демобілізованих педагогів – колишніх солдат і офіцерів Радянської Армії, а також чимало вчителів, що перебували в евакуації, це питання все ж таки привертало постійну увагу.

Конкретну програму заходів з удосконалення роботи педагогічних вузів було визначено в по-

станові РНК СРСР від 20 серпня 1945 р. «Про поліпшення справи підготовки вчителів». У 1946 р. було ухвалено рішення українського уряду про переведення педагогічних училищ на чотирирічний термін навчання з метою поліпшення якості підготовки вчителів початкових шкіл.

В Україні розгорнулася підготовка і перепідготовка вчительських кадрів. Щороку в усіх областях проводилися місячні курси перепідготовки вчителів 1–10-х класів. У 1946 р. на цих курсах навчалось 14,5 тис. учителів, у 1947 р. – близько 13 тис. Щоб прискорити підготовку кадрів учителів, були організовані шести- і восьми-місячні педагогічні курси, які готували вчителів переважно для початкової школи. Але недоліків у роботі школи все ж таки вистачало.

Найбільшим досягненням радянської школи було виховання «нової людини» – палкого патріота Батьківщини, людини високих моральних якостей. Таке завдання ставила перед собою школа повсякденного періоду. Одним з важливих заходів, спрямованих на поліпшення якості навчання в школі, було запровадження випускних і перевідних іспитів на атестат зрілості в школах у 1945 р. Рада Міністрів СРСР у лютому 1950 р. затвердила нове «Положення про перевідні та випускні екзамени в початковій, семирічній і середній школах та екзамени на атестат зрілості». «Положенням» встановлено єдиний для всіх республік порядок шкільних екзаменів, усунуто переваження ними, піднесено роль поточного обліку знань учнів. Для здійснення цих завдань у навчальні плани треба було включити нові предмети, а також практично прилучити учнів до праці на підприємствах, у колгоспах і радгоспах, на навчально-дослідних ділянках і в шкільних майстернях. Так, у багатьох школах суспільно корисна праця школярів стала одним з ефективних засобів трудового виховання. Учні активно працювали на полях колгоспів і радгоспів, на будовах, збирали лікарські рослини тощо.

До 1952 р. у школах майже не було робочих кімнат і майстерень. Велику допомогу школам у зміцненні навчально-матеріальної бази надали промислові підприємства, МТС, колгоспи і радгоспи. Створення навчальних кабінетів, майстерень, робочих кімнат, навчально-дослідних ділянок дало змогу організувати проведення практичних занять.

При школах почали створюватись різноманітні гуртки. Популярними були історичні, фізичні та гуртки юннатів. Гуртки давали змогу учням розкривати свої здібності та захоплення.

Відродження вищих навчальних закладів розпочалося відразу після визволення територій УРСР. У процесі відновлення вищої освіти республіки можна виділити два етапи: 1943–1945 рр. та 1945–1950 рр. На першому етапі довоєнна кількість студентів була майже відновлена, а за період 1945–1950 рр. перевищена. У 1943 р. почалась реєвакуація ВНЗ. Організація конкурсних відборів студентів ускладнювалася тим, що за роки війни припинилося навчання в середніх школах, тому вкрай не вистачало молоді із середньою освітою. Бажання продовжувати навчання виявляла незначна частина придатного населення, більшість обирала працевлаштування. Вирішували проблему відновлення чисельності студентів запрова-

дженням пільгових умов вступу та розгортанням профорієнтаційної роботи [1].

Заняття доводилося проводити в невідремонтованих приміщеннях, без опалення та освітлення. Між навчальними закладами країни розгорнулося соціалістичне змагання з відбудови та ремонту ВНЗ, що прискорило відродження вищої освіти УРСР.

Вивчення окремо взятих абсолютних показників указує на достатньо швидке відновлення системи, але аналіз цифр порівняно з даними попередніх та наступних хронологічних періодів дозволяє зробити деякі узагальнення, цікаві не тільки в рамках поданого дослідження. Зокрема, кількість студентів на 1950/51 н.р. лише на 5% перевищувала кількість студентів ВНЗ у 1940/1941 н.р. У той же час кількість вищих навчальних закладів напередодні війни була більшою, ніж наприкінці четвертої п'ятирічки [1].

У повоєнний період гостро постало питання про якість підготовки спеціалістів та необхідність внесення змін до навчальних програм, зумовлені

розвитком науки, тенденціями суспільно-політичного та економічного життя. Утверджувалася ідея про підготовку спеціалістів широкого профілю, що пов'язувалося з підвищенням рівня методики викладання, удосконалення навчальних планів, організації виробничої практики студентів.

Висновки. У тяжких та екстремальних умовах проходила відбудова народної освіти. Долаючи великі труднощі, подекуди на самій ініціативі і завдяки завзятості, наполегливості громадськості, школи були відбудовані, хоча не всі на належному рівні. Матеріально-технічна база шкіл була поповнена, але, все ж таки, вона не задовольняла мінімальних на той час потреб для опанування знань учнями.

Слід відзначити, що в багатьох працях можна знайти відомості про те, що на кінець четвертої п'ятирічки вже було повністю ліквідовано неписьменність та малописьменність серед дорослого населення. Проте це не відповідає дійсності. Статистичні дані свідчать, що станом на 1950 р. серед дорослого населення віком до 50 років ще зустрічалися неписьменні чи малописьменні.

Список літератури:

1. Васильчук Т. В. Відновлення та розвиток системи вищої освіти в Україні (1943-1950 рр.): автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. В. Васильчук; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.
2. Замлинська О. В. Культурне життя в Україні у 1943-1953 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / О. В. Замлинська. – К., 1995. – 219 с.
3. Зубань О. К. Боротьба К. П. України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства (1945-1952 рр.) / О. К. Зубань. – Львів, 1967. – 260 с.
4. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945-1955 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. Д. Ісайкіна; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 240 с.
5. Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 17.
6. Красножон Н. Г. Загальноосвітня школа Переяславщини (1944-1953) / Н. Г. Красножон // Наукові записки з української історії / Збірник наук. стат. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. 9. – С. 138.
7. Марченко В. О. Повоєнне життя дітей наддніпрянщини: реалії повсякдення (1945-1950 роки) / В. О. Марченко. // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 29. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 285-289.
8. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: Навч. посіб. / Л. А. Медвідь. – К.: Вікар, 2003. – 335 с.
9. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917-1967 / ред. кол.: Л. Г. Бондар (відп. ред.) та ін. – К.: Рад. шк., 1967. – 483 с.
10. Розвиток української культури за роки радянської влади / ред. кол.: П. П. Гудзенко (голов. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1967. – 367 с.
11. Талан С. П. Колгоспи УРСР в період завершення будівництва соціалізму (1951-1958 рр.) / С. П. Талан. – К.: Наук. думка, 1966. – 550 с.

Мичуда В.В.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди

СОВЕТСКАЯ СИСТЕМА ОБРАЗОВАНИЯ В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД (1945-1950 ГОДА)

Аннотация

Исследован вопрос образования послевоенной Украины, а именно: восстановление учебного процесса, восстановления материально-технической базы, пополнение профессорско-преподавательского состава средних и высших учебных заведений. Освещена главная послевоенная задача – охватить обучением не только всех детей школьного возраста, но и тысячи подростков, которых война оторвала от школы. Проанализировано возрождение общего школьного образования и влияние государственной политики на его развитие.

Ключевые слова: образование, школа, учебный процесс, педагогические кадры.

Michuda V.V.

Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University
named after Hryhoriy Skovoroda

SOVIET SYSTEM OF EDUCATION IN THE POSTWAR PERIOD (1945-1950 YEARS)

Summary

The article focuses on the postwar education of Ukraine, namely: the restoration of the educational process, restore the material base, replenishment of scientific-pedagogical staff of secondary and higher educational institutions. Lit the most important postwar task is to cover the training of all school-age children, but thousands of teenagers being war torn from the school. Analyzes the revival of common school education, and influence state policy for its development.

Keywords: education, school, learning process, teaching staff.